

Україна і слов'янський світ

І. Т. ЛЮСЕВИЧ (Київ)

Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864—1917 рр.)*

Історія польської національної меншини в Україні, особливо в дореволюційний період, все ще залишається не дослідженою в українській історіографії, хоча за останній час і з'явилося кілька невеликих публікацій на цю тематику Ю. Войцеховського, А. Кондрацького, В. Палієнка¹ та відомого етнографа В. Наулка². Проте в усіх цих працях порушуються в основному лише етнографічні проблеми, за винятком хіба що статті А. Кондрацького, а також публікацій, присвячених становищу поляків в Україні в радянський період, Т. Єременко, В. Палієнка та Г. Стронського³.

Але в цілому українська історіографія поки що перебуває лише на підступах до цієї тематики, важливої в науковому й актуальній в політичному відношенні. Безсумнівно, майбутнє суверенної України великою мірою залежатиме від того, як у неї складуться відносини з усіма її сусідами — на заході й на сході, на півночі й на півдні. А це, в свою чергу, значною мірою залежатиме від того, як складуться стосунки і всередині держави між українським етносом та національними меншинами. Цьому, безперечно, сприятиме об'єктивне висвітлення історії їх взаємовідносин і в далекому, і недалекому минулому. І тут є над чим працювати історикам. Бо ж коли говорити конкретно про поляків, то відомо, що в цій справі протягом тривалого часу спочатку в російській, а потім радянській історіографії це подавалося так: усе, що виходило від Москви, йшло на благо України, а все, що від Варшави, — на шкоду їй. Хоча насправді все було і не завжди так, і не зовсім так.

Поляки з давніх давен мешкали в Україні, особливо на українсько-польському прикордонні. Відзначаючи цей історичний факт, І. Я. Франко у 1883 р. писав, що українці (русини) і поляки "живуть... собі не віднині де всуміш, де в близькім сусідстві, живуть сумирно та згідливо"⁴. З прикордоння й почалося пізніше проникнення поляків далі на схід. Перша їх поява на Придніпров'ї датується ще добою Київської Русі, і була вона пов'язана зовсім не з мирною міграцією. У 1031 р. київський князь Ярослав Мудрий разом з братом — чернігівським князем Мстиславом, втрутившись у міжусобиці серед поляків, пішов, як пише "Повість временних лет", у Лядську землю й, повоювавши її, привів звідти багато полонених і поселив їх по Росі. Й живуть вони там, відзначає літописець, і по сьогодні. А оскільки в наступному році, як фіксує далі літопис, Ярослав почав ставити міста по Росі⁵, то не виключено, що в цьому містобудівництві брали участь і поселені тут ляхи.

Добровільне проникнення на Наддніпрянську Україну поляків — купців, ремісників, збіглих селян-кріпаків, різних шукачів пригод — спостерігається в литовські часи. Проте масового характеру міграція з Польщі у Подніпров'я набула зразу ж після 1569 р., коли ці землі відійшли, внаслідок Люблінської унії, до Корони. "Саме тут, — як пише професор В. І. Наулко, — у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш численні польські етнорелігійні громади"⁶.

На Наддніпрятчину тоді хлинуло численне чиновництво королівської державної адміністрації, жовнірство, а також, що найбільше згубним було і для України, і, як пізніше виявилось, для самої Речі

Посполитої, — незліченна рать польської шляхти, якій королі щедро роздавали незаймані, а часто вже зайняті, обжиті корінним населенням землі, що стало однією з головних причин конфліктів і збройних повстань, які раз у раз вибухали на Україні. Саме на цих землях вирости могли такі магнатські клани, які пізніше відіграли таку фатальну роль в історії польської державності. Разом зі шляхтою прибула в Україну й численна її челядь, прислуга, пахолки, якими часто ставали вихідці з дрібної шляхти. З часом почали прибувати й селяни — одні тікали сюди з Польщі на "свободи" від панщини, інших поміщики самі переселяли в свої новоотримані маєтки.

Коли ж Наддніпрянська Україна наприкінці XVIII ст. повністю перейшла під владу Росії, характер міграційного процесу з польських земель став кардинально змінюватися. Тоді розпочався, можна вважати, його другий етап. Тепер міграція в основному була спрямована в українське Причорномор'я. Росія в той час взялася до загосподарювання цієї території, для якої в Петербурзі придумали назву "Новоросія". Тут будувалися міста, заводи й фабрики, створювався флот і т. д. І сюди з Королівства Польського метнулися численні представники як аристократії, так і класу буржуазії, що народжувався. Зваблені реальною можливістю значних зисків, вони вкладали свій капітал у зведення будинків, відкриття підприємств, у внутрішній і зовнішній товарообмін, організацію морських перевезень тощо.

Період порто-франко, за яким ще й досі тужить дехто в Одесі, був "золотим віком" і для цих діловитих поляків. Забігаючи дещо вперед, додамо, що пізніше, після 1861 р., на півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість доброго заробітку. Так з'явилися численні польські колонії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, в Криму.

В історичній літературі називаються різні цифри щодо кількості поляків в Україні у період 1864—1917 рр. Автор даної статті на основі співставлення різних опублікованих і архівних матеріалів доходить висновку, що на початку 60-х років XIX ст. польське населення в Україні складало близько 480—485 тис чоловік.

З 60-х років минулого століття спостерігається третій етап розселення поляків на Україні. Скасування кріпосного права і прискорений розвиток капіталізму в Російській імперії стимулювали приплив капіталу і робочої сили з Царства Польського в райони Середнього Придніпров'я й Донбасу, що відіграло значну роль в індустріалізації цього регіону України. Так, переведений у 80-х роках у Кам'янське (тепер — Дніпро-дзержинськ), на Катеринославщині, Варшавський металургійний завод послужив основою збудованого тут за допомогою бельгійського капіталу великого Дніпровського металургійного комбінату, який за своєю оснащеною передовою технологією, асортиментом і якістю продукції став флагманом металургійної промисловості Росії. На цьому заводі (як, до речі, і на багатьох інших на Півдні України) на керівних та інженерно-технічних посадах трудилося чимало поляків. Його директором довгі роки був талановитий інженер, організатор виробництва І. Ясюкович.

З участю польських капіталу і фахівців було також збудовано металургійний завод в Олександрівську (тепер — Запоріжжя), розширено такий же завод у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів й арматури) у Катеринославі, завод устаткування для млинів — в Єлисаветграді, ряд шахт і рудників — у Донбасі, в районі Кривого Рогу і Нікополя.

Підприємницька діяльність ділових людей з середовища поляків поширювалась і на Правобережжя України. Так, на Поділлі група польських землевласників збудувала на базі місцевих покладів

фосфоритів великий, як на ті часи, завод по виробництву суперфосфату, сірчаної та азотної кислот, у Києві — машинобудівний завод устаткування для виробництва цукру. 36 цукрових заводів належало полякам у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.⁷ Польські поміщики свого часу були зачинателями цукрової промисловості в Україні, вони значною мірою й контролювали її аж до 1917 р.

Звичайно, всі ці факти можна трактувати по-різному: і як розкращення іноземним капіталом природних багатств української землі та визиск трудящих (що стверджувалося в радянській історіографії), і як сприяння розвитку продуктивних сил України й забезпечення куском хліба вчорашніх малоземельних і безземельних селян з навколишніх осель. Більш слушним, на наш погляд, є друге твердження. До того ж слід враховувати, що навкруги новозбудованих заводів, фабрик, рудників виникали і росли, наче гриби після дощу, міста з відповідною соціально-побутовою інфраструктурою. Прикладом цього може бути те ж Кам'янське, де за короткий час було тоді збудовано школу, клуб з бібліотекою, лікарню, церкву, костюл, кірху, чи не найраніше в імперії з'явилося електроосвітлення селища.

Не можна не погодитися з твердженням В. Палієнка, що "завдяки своїй досить високій освіті і професійній підготовці, малочисельне польське населення... виконувало досить суттєву роль у соціально-економічному житті краю"⁸.

В подальші десятиліття кількість поляків в Україні зростала. Щоправда, перший перепис населення Російської імперії, проведений у 1897 р., зафіксував на Україні 388,6 тис. поляків (1,7 % від загальної кількості населення)⁹, але ця цифра, як стверджують дослідники, явно занижена — тоді люди часто вважали за краще не признаватись, якого вони роду-племени. Перепис населення Правобережної України, проведений у 1909 р., тобто через 12 років, показав зростання тут польського населення більш як на 100 тис. Безперечно, що це зростання відбувалося як шляхом міграції, так і натурального приросту. Але ж за рахунок лише цих факторів і за такий короткий відрізок часу воно не могло стати таким значним. Очевидно, просто після революції 1905 р. люди вже менше боялися признаватись, що вони — поляки. Про заниженість даних перепису 1897 р. свідчить і той факт, що за переписом населення 1926 р., уже в радянській Україні поляків проживало 476,4 тис. чоловік¹⁰ — це після всіх людських втрат у першій світовій і громадянській війнах та виїзду значної кількості поляків після 1917 р. до Польщі.

За нашими підрахунками на основі різних джерел, в Україні перед першою світовою війною польського населення налічувалося близько 600 тис. чоловік, що становило менше 2,5 % всіх її жителів. Але воно мало вагомий прошарок людей, які володіли значними майновими цінностями: землею, підприємствами і т. д., особливо на Правобережній Україні. В його середовищі були й киш фінансового та промислового світу, наприклад, Кароль Ярошинський, який мав численні маєтки на Київщині і Поділлі, володів або ж контролював через свої банки 53 цукрових заводи в Україні, був власником більшості акцій місцевих головних банків¹¹. Польський капітал в нерухомості і в готівці становив на Україні перед 1917 р. близько 2 млрд рублів¹². Як на ті часи — сума величезна!

Взагалі ж за родом занять і соціальним станом польське населення в Україні перед революцією 1917 р. розподілялося, за деякими польськими джерелами, приблизно так: рільництвом займалося 46,8 % його загальної кількості, в промисловості працювало 24,1 %, в торгівлі — 2,2 %. Особи так званих вільних професій (адвокати, лікарі і т. д.) складала 15,7 %, чиновництво, духовенство, домашня прислуга тощо — 11,2 %¹³.

Найбільша частина польського населення в Україні, як бачимо, була зайнята в сільському господарстві. На селі серед поляків мала місце со-

ціальна диференціація: поряд із безземельною і малоземельною біднотою були заможні селяни, дрібне, середнє і велике поміщицтво. На Правобережжі України переважало польське поміщицьке землеволодіння, в якому виділялися великі латифундії Потоцьких, Сангушків, Браницьких, Грохольських та інших магнатів із знатних польських родів. Загалом же поляки володіли тут перед революцією 2,3 мільйона десятин землі (1/5 всієї орної землі України)¹⁴.

Царський уряд після повстання 1863 р. намагався зламати економічну міць поляків на Правобережжі шляхом обмеження, а з часом і повної ліквідації польського поміщицького землеволодіння на Україні. Ним було прийнято ряд відповідних законів, якими заборонялося, зокрема полякам, купувати землю в Україні, і в той же час надавалися пільги для придбання землі росіянам і частково українцям — здебільшого з числа царського чиновництва. Після повстання 1863 р. власті секвестрували понад 140 маєтків польських поміщиків. Усього ж було конфісковано 132 тис десятин землі, що належала як поміщикам, так і селянам — учасникам повстання, а також косялу¹⁵. Всі ці заходи дали певні наслідки. Якщо в 1861 р. польським поміщикам на Правобережжі належало 89 % усієї приватновласницької землі, то на початку 1901 р. — 47 %¹⁶. Але повністю зламати хребет польському землеволодінню царизму не вдалося. До 1917 р. в руках великих польських земле-власників все ще залишалось 2,2 млн. десятин землі¹⁷.

Селяни-поляки були єдиною соціальною групою, яка щось виграла від подій 1863 р. Налякані повстанням царські власті намагалися привернути на свій бік селянство Правобережної України, в тому числі й польське, в чомусь обмеживши апетити поміщиків. Тому умови звільнення селян від кріпосної залежності тут були дещо легшими, ніж, скажімо, в російських губерніях чи навіть на Лівобережній Україні: було ліквідовано статус "тимчасовозобов'язаних" селян, запроваджено обов'язковий викуп ними землі, на 20 % (а в деяких випадках і на 35 %) знижено викупні платежі, а наділи землі трохи збільшено. За законом від 19 лютого 1864 р., селяни ставали повними власниками тієї землі, яка була в їхньому користуванні.

Але, крім польських селян, у Правобережній Україні був численний прошарок дрібної польської шляхти — за нашими підрахунками, близько 350 тис чоловік, — яка часто поза своїм шляхетським званням не мала, як кажуть, ні кола, ні двора. Царський уряд довго не знав, що з цими шляхтичами робити. Кінець кінцем, їх приписали (хоча з різних причин і не всіх) до стану так званих однодвірців. У 1866 р. цей стан було ліквідовано, а однодвірців, якщо вони мешкали на селі, а таких була більшість, приписали до розряду селян — вічних чиншовиків.

Коли ж, за законом від 9 червня 1886 р., було остаточно ліквідовано чиншові відносини, ці селяни дістали право викупу тих земель, за користування якими й платили раніше чинш. Тепер ці землі передавалися їм за досить помірну плату (50 рублів за десятину) з викупом протягом 49 років та ще й при сприянні казни. Це означало, що цю колишню шляхту в Російській імперії остаточно прирівняли в правах до селян. І залишилась у неї лише пам'ять про своє шляхетське походження, хоча в матеріальному відношенні вона тепер виграла, бо отримала земельні наділи. А ті, кого свого часу не приписали до однодвірців, залишилися безземельними і змушені були батрачити у навколишніх поміщиків.

Що ж до духовної сфери життя польської національної меншини в Україні після 1863 р., то її стан можна охарактеризувати словами пушкінського Пророка: "духовной жаждою томим". Та й як могли поляки не відчувати цієї духовної спраги? Після придушення повстання 1863 р. царизм поставив перед собою завдання: русифікувати поляків в Україні

або витіснити їх звідси. Було прийнято цілий ряд драконівських законів, спрямованих на його здійснення. Все, що було польським, нещадно викорінювалося. Польські театри й книгарні закрили, дістати дозвіл на проведення концерту польської музики можна було лише зрідка і з великими труднощами, та й то якщо йшлося про концерт інструментальної музики. Було заборонено видання книжок польською мовою (хоча пізніше щодо цього мали місце певні пом'якшення), робити будь-які вивіски чи написи польською мовою, не дозволялося видавати польську пресу, відкривати польські школи. Існував довгий перелік посад у різних установах: у державному апараті, в освіті, на транспорті і т. д. (включаючи й нижчі посади, наприклад, писаря в суді), які заборонялося займати полякам чи навіть особам, котрі мали дружин-польок.

Царські власті чинили віруючим-полякам усілякі обмеження і в забезпеченні свободи совісті. Здавалось, Російська імперія, яка офіційно основними своїми законами була проголошена християнською православною державою і декларувала цими ж законами усім своїм підданам свободу богослужінь за обрядами їх віри¹⁸, не повинна була б перешкоджати послідовникам іншої християнської конфесії у задоволенні їх духовних потреб. На ділі ж усе було зовсім інакше. Після 1863 р. ряд римо-католицьких парафій, костьолів, монастирів в Україні було закрито, частину ксьондзів і єпископів репресовано (римо-католицький клер на Правобережжі становили, як правило, поляки). Дозвіл на будівництво нового костьолу чи навіть каплиці дістати було надзвичайно складно — його міг дати лише Петербург, а він з цим не поспішав. Ксьондз, який повністю залежав від місцевої поліції, навіть в особистих справах не мав права виїхати без спеціального дозволу губернатора за межі своєї парафії, а католицький єпископ — за межі своєї єпархії.

За будь-що ксьондза могли притягнути до адміністративної чи судової відповідальності, усунути від душпастирської діяльності, що часто й практикувалося. Шлюб з дівчиною православного віросповідання католику можна було взяти лише в церкві, після переходу в православ'я, так само, як і охрестити дітей при змішаних шлюбах. За недотримання цього закону ксьондзів і тих, хто вінчався чи хрестив дитину, суворо карали в судовому порядку.

Школа, в яку мусили ходити діти, служила (і це навіть царизм не приховував) знаряддям їх русифікації. Тому польська громадськість в Україні змушена була вдатися до створення численних таємних шкіл, за організацію яких царські власті суворо переслідували, але викорінити це "зло" їм виявилось не під силу. І це тривало аж до 1914 р., поки Державна Дума і Державна Рада після довголітньої боротьби за це депутатів — поляків, українців, представників інших національностей імперії — нарешті не прийняли закон, яким дозволялося відкривати приватні навчальні заклади з будь-якою мовою навчання.

Після 1863 р. було дуже утруднено доступ полякам у вищі навчальні заклади в Україні, довгий час існувала так звана 5-процентна норма прийому в них осіб польської національності. З вузів увільнили майже всіх викладачів-поляків. З часом царські власті в цьому питанні дещо пом'якшили свою позицію, і поступово кількість викладачів польської національності потроху збільшувалася, головним чином за рахунок найздібніших випускників цих вузів. Вони, як правило, зарекомендували себе талановитими викладачами, деякі стали улюбленицями студентів, завоювавши свій високий авторитет як блискучою лекторською діяльністю, так і демократичністю, чуйністю у відносинах із студентами. Серед них біолог Л. Ценковський, який працював в Одеському, потім у Харківському університетах, фізіолог Б. Веріго, правознавець С. Васьковський, хімік А. Вергто (усі троє теж з Одеського університету) та інші. Поряд з викладацькою всі вони займалися плідною науковою роботою,

а ті, що були до того ж фахівцями в галузі медицини, — ще й організацією медичної допомоги населенню. Так, видатний патолог В. Підвисоцький з Київського університету — автор підручника "Основи загальної патології", що витримав 20 видань в Росії і був перекладений 17 іноземними мовами, — у 1892 р. відзначився в боротьбі з епідемією холери в Києві і чуми в Одесі в 1910 р. Пізніше він став засновником медичного факультету в Одеському університеті. Л. Горещкий відомий як організатор і керівник клініки дерматології в Києві, а В. Високович створив у цьому ж місті наукову школу патофізіологів (його учнем був, зокрема, О. Богомолець), заснував тут бактеріологічний інститут, брав особисту участь у боротьбі з епідеміями холери і чуми в Києві та Одесі на початку ХХ ст.

Б. Шишковський разом з українським вченим І. Михайленком поклав початок широким дослідженням у галузі фізико-хімії в Київському університеті. Значний вклад у математичну науку внесли А. Пшеборський (Харківський університет) та Я. Слешинський (Одеський університет), які створили свої школи талановитих вчених-математиків. Польські геологи багато зробили для відкриття корисних копалин Донбасу і Придніпров'я, вивчення ерозійно-карстового характеру тектонічної тріщинуватості на Волині і Поділлі (В. Тессейр та інші). Близько 190 праць, присвячених флорі України, написав видатний натураліст Ю. Пачоський — один з організаторів і перших керівників заповідника Асканія-Нова, засновник Природничо-історичного музею в Херсоні.

А про значний вклад у вивчення історії України А. Яблоновського і Ю. Ролле й нагадувати, мабуть, немає потреби. І добре, що деякі твори останнього зараз перевидано. Напевне, вже прийшов час перевидати й краще з творчої спадщини А. Яблоновського не тільки з огляду на вміщений в його працях багатющий матеріал, який вчений зібрав у київських архівах і який значною мірою на сьогодні там уже втрачений, а й не забуваючи його шанобливе ставлення до пам'яті Т. Шевченка, що він у ті часи мав мужність демонструвати публічно не один раз.

Незважаючи на страшенні утиски царизму, культурне життя поляків все ж таки якимось вегетувало, вносячи певний вклад у загальні культурні процеси Наддніпрянщини. З Україною була зв'язана більша або менша частка життя й творчої діяльності класиків художньої літератури Ю. І. Крашевського, Т. Єжа, Г. Запольської, одного з перших перекладачів творів Т. Шевченка — Л. Совінського, відомого поета В. Висоцького та ряду інших польських письменників. У своїх творах вони віддавали належне тій землі, на якій народились і виросли, правдиво відображали кращі риси українського народу: Злагодство, моральну чистоту, чесність, щирість до людей, працьовитість, відчуття своєї людської гідності.

Як уже вище відзначалося, після 1863 р. і аж до революції 1905 р. польські театри в Україні були закриті. Але чимало поляків виступали в російськомовних театрах. Так, у київському театрі Соловцова довгі десятиліття тишив глядачів своєю блискучою грою драматичний актор Є. Недзельський (Неделін). Зі сцен музичних театрів Києва, Харкова, Одеси лунали чарівні голоси Я. Королевич-Вайдової, С. Скуп'євського, А. Поплавського та інших видатних польських співаків. У Київському оперному театрі від його заснування і до першої світової війни всі балетмейстери і провідні солісти балету були поляками — вихованцями Варшавської театральної школи. У 1914—1915 рр. балетну труппу цього театру очолювала (разом з О. Кочетовським) видатна артистка, уродженка України Б. Ніжинська. Пізніше вона відкрила в Києві балетну школу, в якій навчався, зокрема, Сергій Лифар, котрий, як і її брат Вацлав, визнаний одним з найкращих танцюристів світу.

З Україною зв'язані життя й творча діяльність корифеїв світової музики І. Падеревського, К. Шимановського та Ю. Зарембського. Ставши

світовими знаменитостями, вони не забували Україну (де народилися й вирости, приїжджали з концертами, в програму яких входили і їх власні твори, в котрих, до речі, використовувалися й українські мотиви).

Великий вклад у поширення української народної пісенної творчості внесли польські композитори М. Завадський, В. Заремба, його син З. Заремба, В. Зентарський та інші, життя й творчість яких були зв'язані з Україною. В. Пухальський довгі роки був Директором Київського музичного училища, а потім першим ректором Київської консерваторії. Він перетворив ці навчальні заклади в одні з провідних центрів підготовки фахівців музичного мистецтва в Російській імперії.

В галузі образотворчого мистецтва плідно творили в ті роки уродженці України — відомі польські художники Я. Станіславський (його учнями були кілька видатних українських художників, котрим він нерідко під час їх навчання в Кракові допомагав не тільки фахово, а й матеріально), Ю. Коссак, В. Прушковський, Є. Вжещ, В. Галімський, В. Лось, К. Пшижиховський та інші. На своїх полотнах вони майстерно відобразили прекрасну природу України, її людей, чимало сторінок героїчної історії українського народу.

Револуція 1905 р. принесла деяке полегшення поневоленім народам Російської імперії, дещо послабивши, зокрема, духовний гніт царизму над ними. Цим негайно скористалась і польська національна меншина в Україні. Поступово відкривалися польські театри, засновувались громадські організації й об'єднання, ожило книгодрукування, виходила польська преса (як правого, так і лівого напрямку). Праві видання ("Дзєннік Кійовські", "Креси", "Наша Пшишлосьц" та деякі інші) якщо й писали про українські справи, то з тенденційних або ж навіть шовіністичних позицій, зате протилежну позицію в цьому питанні зайняла ліва, демократична частина преси — "Глос Кійовські", "Світ", "Гонец Кійовські", "Клоси Українське", а особливо журнал "Пшегльонд Крайови", який видавала група українців і поляків, котрі стояли на платформі українсько-польського порозуміння.

Провідну роль у редакції "Пшегльонду" відігравав В. Липинський. З номера в номер цей місячник інформував читачів про новини українського національного життя в галузі економіки, громадської й культурної діяльності, вмщував об'єктивні статті про минуле України, закликав до українсько-польського зближення, що поступово почало складатися з кінця XIX ст. й особливо проявлялося після революції 1905 р. Недаремно про цю останню тенденцію весь час інформувала царська охранка вищі державні інстанції імперії. Так, начальник Київського охрального відділення 19 лютого 1910 р. з тривогою сповіщав своє начальство, що "великороси, як панівне плем'я", втрачають свій вплив "у Київській губернії, котра споконвіку йому належить. Останнім часом головну роль відіграють тут українофіли (так він називає свідомих українцю. — / . Л) й поляки". Після поразки повстання 1863 р. поляки розпочинають шукати собі союзників "і знаходять їх в особі українофілів, — пише далі начальник київської охранки. — ...Тертя між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію..., прагнучи до відділення від неї... За весь час розвитку українофіліського і польського руху... проглядалися їхні точки стикання..., чим далі, тим більше вони (рухи. — / . Л) об'єднувались"¹⁹.

Полохана ворона, як кажуть у народі, куша боїться. Високопоставлений жандарм дещо перебільшував стан справ у цьому відношенні. Але диму без вогню не буває — побоювання охранки не були безпідставними, і це показали події, що розгорнулися в Україні весною 1917 р. Оскільки позиція польської національної меншини в цих подіях маловідома широкому загалу, варто зупинитись на ній трохи детальніше.

Коли ранньою весною в Києві виникла Центральна Рада і розпочалось українське національне відродження, то цю подію тоді щиро вітали

і підтримали всі польські політичні сили на Наддніпрянській Україні. Слід сказати, що в політичному відношенні середовище місцевих поляків не було однорідним. В ньому протягом більш або менш тривалого часу діяли легально, напівлегально або нелегально осередки багатьох політичних партій чи організацій різного напрямку — від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій (обидві, суперничаючи між собою, носили одну й ту ж назву — ППС) та Соціал-Демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), яка стояла на самих крайніх лівих позиціях.

Іноді ці осередки в конспіративних цілях фігурували як місцеві, тобто утворені й діючі в Україні польські політичні партії чи об'єднання, хоч були серед них справді місцеві, які ставили собі за мету захищати інтереси польської національної меншини в Україні або тих чи інших її суспільних груп. Діяла також велика кількість польських громадських об'єднань, більшість з яких виникла тут у роки війни. В період Лютневої революції всі вони активно вийшли на політичну арену, розвинули бурхливу громадську діяльність, а для кращої її координації утворили 19 березня 1917 р. (всі дати дано за новим стилем) Польський виконавчий комітет (ПВК) Об'єднання польських організацій на Русі. ПВК відразу ж взяв на себе функцію виступати від імені всієї польської людності в Україні. Того ж дня на будинку міської Думи на Хрещатику поряд з українським національним жовто-блакитним прапором було піднято польське національне біло-червоне знамено²⁰.

Через два дні — 21 березня — на засіданні ПВК було ухвалено принципове рішення про те, що поляки стоять на ґрунті самовизначення всіх народів і будуть підтримувати їх прагнення до свого національного і політичного розвитку²¹.

Ще через кілька днів, 30 березня 1917 р., ПВК надіслав лист до Центральної Ради, написаний, до речі, українською мовою. В ньому, зокрема, говорилося: "...Простягаємо до вас руки, брати-українці, як до найближчих сусідів нашої рідної землі. Вперше можемо щиро порозумітися як два рівних народи, з яких кожен — дай, Боже, — буде у власному домі мати власну силу і власну волю... І як історія нас так тісно пов'язала, що на нашому прикордонні змішалися поляки з українцями, то ж розпочинаймо жити по-сусідськи, ... щоб наша спільна праця не йшла наперекір, а лише в злагоді і по-братерськи. Чим можемо, допоможемо Вам для Вашого національного розвитку, для добра України, яку ми хотіли б бачити освіченою і щасливою"²².

31 березня Центральна Рада надіслала відповідь на цей лист ПВК. Вона вітала бажання поляків, які мешкають в Україні, подати руку українцям у їх праці над відбудовою вільної України в складі (поки що, — додаємо від себе. — І. Л.) Федеративної Російської Республіки. Далі Центральна Рада заявляла, що вона визнає всі громадянські і політичні права національних меншин в Україні²³.

Ці добрі побажання обох сторін були ще раз публічно висловлені 1 квітня 1917 р., коли в Києві відбулася велика народна маніфестація на честь перемоги Лютневої революції і початку відродження української державності. Виступаючи цього дня біля пам'ятника Б. Хмельницькому на площі св. Софії, голова ПВК Йоакім Бартошевич закінчив промову здравицею вільній Україні. В свою чергу, виступаючи на Думській площі перед ратушею, Голова Центральної Ради М. С. Грушевський сказав, звертаючись до представників ПВК на маніфестації: "Поляків, які живуть на Україні і хочуть з нами вірно і щиро працювати для добра України, вітаємо по-братерськи"²⁴.

Ця маніфестація була надзвичайно важливою, можна сказати, історичного значення політичною подією. По суті, від неї й розпочався відлік української державності в ХХ ст., точніше, відлік визвольних зма-

гань за незалежність України. Її народ того дня вперше перед усім світом масово і публічно заявив про себе, задекларував свою рішучість добиватися волі Україні.

Польське населення в Києві на той час налічувало (разом з біженцями) близько 80 тис. чоловік. В його руках були чималі матеріальні цінності, воно мало в своєму середовищі значні інтелектуальні сили. Все це зумовлювало вагомий громадський вплив польської колонії у місті. І підтримка київськими поляками паростків молодого українського державності, ще слабкої на той час Центральної Ради стала непересічним політичним явищем.

Після березневої маніфестації влада Центральної Ради з кожним днем міцніла. Створювалися сприятливі умови і для вільного розвитку національних меншин, у тому числі й поляків. Зважаючи на це, всі польські політичні партії (за винятком СДКПІЛ) і громадські об'єднання заявили про своє співробітництво з Центральною Радою.

У квітні 1917 р. в Києві відкрився Всеукраїнський національний конгрес, який В. Винниченко пізніше охарактеризував як генеральний огляд революційно-демократичних сил України²⁵. На ньому власне й була конституційована, стала легітимною Центральна Рада. Від імені польської національної меншини на конгресі виступив з привітальною промовою секретар ПВК Станіслав Єзерський: Її не раз переривали оплески делегатів з'їзду. Він сказав: "Всеукраїнський національний конгрес зібрався в такий час, коли треба стояти міцно, коли найбільше слід боятися всього того, що роз'єднує, ослаблює сили... В єднанні вільних народів — майбутнє щастя світу. З такими помислами ми, поляки, вітаємо вас, брати-українці, на вашому першому конгресі свободи... Ви вже стали до праці, і щастя вам, Боже! Прийміть щирим серцем це наше братнє побажання. Хай живе вільна Україна!"²⁶.

Ще один характерний штрих тогочасної позиції польської національної меншини щодо українських справ. Коли до Києва прибув митрополит Андрей Шептицький, делегація ПВК привітала його від імені польської національної меншини в Україні²¹. А що така прихильна лінія ПВК щодо України тоді була позицією не якогось вузького кола людей, а загалу поляків на Україні, продемонстрував З'їзд польських організацій на Русі, який відбувся в Києві 18—24 червня 1917 р. Його делегати одногосно, стоячи і під довготривалі оплески прийняли наступну резолюцію: "З'їзд палко вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що поляки почувають себе одвічними громадянами цього краю і готові співпрацювати у творенні основ самостійного життя українського народу, в забезпеченні прав польської національної меншини на Україні"²⁸.

Проте слід зауважити, що в українському питанні з'їзд не був послідовним до кінця. Він проявив певну обережність стосовно українських справ, назвавши, наприклад, себе "З'їздом польських організацій на Русі", а не "на Україні", як пропонував дехто з делегатів (до речі, і ПВК, як бачимо, теж у своїй назві дотримувався того самого терміну — "на Русі"). Виступаючи з цим питанням на з'їзді, С. Єзерський порадив не поспішати з вживанням слова "Україна", зачекати, як розгортаються далі політичні події в країні.²⁹

Треба відзначити, що таку обережність, а точніше сказати — перестраховку, польські представницькі політичні організації проявили щодо України і в наступні місяці, навіть у вирішальні, ключові для її незалежності моменти. Але справа була не тільки в тому, що обережні делегати воліли "українським питанням" не дратувати Тимчасовий уряд у Петрограді. Праві сили, які мали більшість на з'їзді, відстоювали курс на створення внутрішньої польської автономії в Україні, про що вже давенько (тобто від березня — квітня 1917 р.) то голосніше, то тихіше

було чуто голоси ряду місцевих польських політичних діячів. Проти цього курсу правих безкомпромісно виступили на з'їзді представники лівих сил. Виникла гостра дискусія.

Делегати лівих сил — так званого демократичного блоку (через кілька днів цей блок організаційно оформився у Польський Демократичний Централ) — і соціалісти висловили занепокоєння, аби ПВК, який вони не без підстав вважали захисником інтересів буржуазно-поміщицьких кіл, не став сурогатом якогось польського уряду в Україні. Вони заявили про свій намір рішуче протидіяти таким спробам. Поляки в Україні, підкреслювали ці делегати, повинні пам'ятати, що вони становлять тут все-таки меншість. Отже, єдине, чого вони можуть і повинні добиватися, і що є єдино реальним для них, — це національно-культурна автономія. Ні на що інше для поляків, наголошували ліві делегати, ніяка майбутня влада в Україні не погодиться³⁰.

Однак з'їзд до цих слів не прислухався і пішов за правими. Делегати-демократи і пепеєєвці в знак протесту проти дій правих у цьому та деяких інших питаннях покинули зал засідання. Більшістю голосів з'їзд прийняв закон (!), яким передбачалося створення чогось схожого на парламент — Польський зборів на Русі, послі (депутати) до яких обиралися б поляками по всій Україні — один депутат від 4 тис. чоловік. ПВК, до якого тепер були обрані представники лише правих, надавалися функції виконавчої влади. Передбачалося також створення місцевих польських органів влади³¹. Це й була спроба, не погодивши питання з Центральною Радою, запровадити самотужки польську національну автономію в Україні. Однак її здійснення унеможливили подальший перебіг подій в Україні, рішучий опір цьому польських лівих сил, на боці яких була близька їм за поглядами Центральна Рада. Що ж до ПВК, навколо якого дедалі виразніше групувалися праві сили польської національної меншини і де верховодили політики явно ендецьких поглядів, то його позиція, звичайно, не викликала симпатій у керівництва Центральної Ради.

Невдовзі після з'їзду шляхи ПВК і Центральної Ради почали стрімко розходитись, особливо після того, як остання заявила про свій намір ліквідувати поміщицьке землеволодіння, що безпосередньо загрожувало латифундіям польських магнатів на Україні, а це вже консервативним діячам Комітету було не до душі.

Центральна Рада воліла, отже, мати справу з ближчими їй по духу польськими лівими силами в Україні. Влітку 1917 р. нею було створено Генеральний секретаріат (тобто міністерство) у міжнародних справах (його очолив відомий український державний діяч і дипломат Олександр Шульгін). До його складу увійшов Віце-секретаріат у польських справах. Уряд УНР вирішив призначити на посаду віце-секретаря ту особу, котру визначать самі поляки, і звернувся з цим питанням до польських лівих партій. За їх рекомендацією віце-секретарем став один з керівників Демократичного Централу Мечислав Міцкевич.

ПВК протестував проти цього призначення, навіть телеграфував самому О. Корейському про те, що М. Міцкевич аж ніяк не представляє поляків. На той час останній, як член делегації Центральної Ради, перебував у Петрограді на переговорах з Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Він був включений до складу делегації саме на підтвердження того, що поляки підтримують українців у цьому питанні, а тут раптом така телеграма, яка, певна річ, дещо зашкодила українській дипломатії³².

Ображені керівники ПВК відхилили запрошення надіслати своїх представників до складу Центральної Ради, де полякам було надано 20 місць. До неї увійшли тільки представники ППС — Революційної Фракції — дітища Ю. Пілсудського, ППС — Лівіці і Демократичного Централу. Що ж до ПВК, то його відмова увійти до складу Центральної

Ради пояснюється не тільки образою, а й цілком меркантильними економічними причинами — незгодою Комітету з намірами українського уряду ліквідувати поміщицьке землеволодіння.

Треба сказати, що в цьому питанні всі польські політичні сили в Україні, за винятком крайніх лівих, були одноставні. Це був поріг, об який щоразу спотикалися й представники Демократичного Централу, хоч вони увійшли до Центральної Ради. Керований центристом М. Міцкевичем Віце-секретаріат робив усе, що від нього залежало, для збереження на Україні маєтків польських землевласників. Наміри ж Центральної Ради в даному питанні були, як ми знаємо, цілком протилежними. Тому намагання Віце-секретаріату якимось захистити ці маєтки шляхом, наприклад, відповідних звернень до українських властей у конкретній справі того чи іншого землевласника і т. п., по суті, нічого не давали.

Але слід мати на увазі, що й Центральна Рада, навіть якщо ці звернення були часом слухними, не завжди мала можливість щось зробити в цьому відношенні. Так, коли наприкінці 1917 р. під впливом більшовицької агітації занархизовані солдати, які поверталися з фронту, а часто й місцеві селяни розпочали хвилю погромів маєтків польських поміщиків на Правобережжі, Центральна Рада нічим не могла допомогти останнім. Крім проголошення закликів до припинення цього неподобства, вона була безсила протидіяти йому. А різні охоронні грамоти, що видавалися землевласникам Віце-секретаріатом у польських справах, скажімо, про те, що їх садиби, як нібито історико-архітектурні пам'ятки (хоч були й такі), перебувають під охороною держави, на погромників ніякого враження не робили. "Паперам, — як пише професор Г. Яблонський, — в час революції великого значення не надається"³³.

Однак поляки в Україні цими заходами не обмежувалися, а вдавалися часом і до більш рішучих демаршів. Так, при прийнятті Центральною Радою в листопаді 1917 р. III Універсалу, яким проголошувалась Українська Народна Республіка, представник від Демократичного Централу утримався при голосуванні (пепеєсівці голосували "за") і навіть відмовився від мандату члена Ради. Це було зроблено в знак протесту проти посягань на польські маєтки в Україні, оскільки Універсалом проголошувалась конфіскація поміщицького землеволодіння³⁴. (Центристи, до речі, вчинили так само і в січні 1918 р., коли приймався історичний IV Універсал про незалежність УНР, а соціалісти знову голосували "за".)

Така позиція Демократичного Централу була тим більше несправедливою, оскільки Центральна Рада робила все можливе, аби для польської національної меншини відкрилася нова, краща сторінка в її історії. В Україні в той час уже повним ходом йшов процес створення польської національно-культурної автономії (або персонально-національної, як її названо у відповідному законі Центральної Ради, прийнятому дещо пізніше). Український уряд всіляко підтримував цей процес (хоч майже не мав можливостей допомогти йому матеріально, адже гроші були в руках Тимчасового уряду), а його організаційною стороною займався вищезгаданий Віце-секретаріат у польських справах, апарат якого складався з 80 працівників — виключно з поляків, дібраних польськими політичними силами. За порівняно короткий час свого існування (до весни наступного року) Віце-секретаріат (з січня 1918 р. перетворений у Міністерство в польських справах) встиг при найактивнішій участі польських громадських організацій і римокатолицького костюлу чимало зробити в галузі забезпечення культурно-освітніх потреб польської національної меншини, зокрема в організації шкіл і налагодженні їх роботи, прискореній підготовці вчителів для них. Польські школи були відкриті як силами громадськості, так і на кошти місцевих магнатів у Вінниці, Проскурові (тепер — Хмельницький),

Антонінах та в багатьох інших населених пунктах України³⁵, а восени 1917 р. у Києві почав діяти і польський університет.

Здавалося б, для польської національної меншини в Україні справді надходили нові, кращі часи. Але ніхто тоді ще не міг навіть уявити, що несе 1918-й і наступні роки та десятиліття, які нові важкі випробування чекають її, як і всю Україну, вже в недалекому майбутньому.

В основу статті І. Т. Лісвича покладено його наукову доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ 26 березня 1996 р.

¹ Войцехівський Ю. С. З родоводу української польщизни: особливості мови і культури // Відродження. — 1993. — № 9; Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х — ХЕХ ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12; Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. — 1994. — № 12; Його ж — Польська людність Лівобережної України (з точки зору статистики). // Там же. — 1995. — № 1.

² Наулко В. І. Хто і відколи живі в Україні // Відродження. — 1993. — № 9.

³ Єремєнко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. ХХ ст. — К., 1994; Палієнко В. І. Історичний досвід залучення національної меншини до розбудови української державності // Державність. — 1994. — № 1—2; Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район на Україні в 20-ті — 30-ті роки. — Тернопіль, 1992, та інші його публікації.

⁴ Франко І. Я. "Хугорна поезія" П. А. Куліша // Літературно-критичні статті. — К., 1950. — С. 110.

⁵ Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 137.

⁶ Наулко В. І. Назв, праця. — С. 8.

⁷ Wątróbski J. Na Rusi polski stan posiadania. Kijów, 1912. — S. 30.

⁸ Палієнко В. І. З історії розселення... — С. 70.

⁹ Общій свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, приведенной 28 января 1897 года. — Спб., 1905. — Т. 2. — С. X. — Табл. XIIIа.

¹⁰ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926: Національний і віковий склад; рідна мова та письменність населення. — Харків, 1928. — С. XVI—XVII, 42.

¹¹ Romer J. Pamietniki. — Lwów, 1936. — S. 237—238.

¹² Nasza Przyszłość. — 1908. — Moj — S. 21.

¹³ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918 // Pisma wybrane. Z rozważań o Rzeczypospolitej. — Wrocław e. a., 1987. — S. 255.

¹⁴ Правобережець В. Політика польських керівних сфер по отношению к Україні. — Б. г. —* С. 21.

¹⁵ Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — К., 1967. — С. 239—240.

¹⁶ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). — К., 1959. — С. 161.

¹⁷ Wątróbski J. Op. cit. — S. 41.

¹⁸ Свод Основных Государственных законов // Полни свод законов Российской империи. — Спб., 1903. — Т. I. — 4. 1. — С. 7.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 16 зв.

²⁰ Решодько Л. Джерела нашого відродження // Голос України. — 1992. — 21 березня.

²¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). — Warszawa. — Zespół "Organizacje Polskie w Rosji". — Sygn. 37. — L. 37.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Jabłoński H. Op. cit. — S. 266.

²⁵ Винниченко В. Відродження нації. — 4. 1. — Київ; Відень, 1920. — С. 93.

²⁶ AAN. Zespół "Organizacje Polskie w Rosji". — Sygn. 37. — L. 37.

²⁷ Ibid. 1

²⁸ Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18—24 czerwca 1917 roku. — Winnica, 1917. — S. 76—77.

²⁹ Ibid. — S. 21.

³⁰ Ibid. — S. 43.

³¹ Ustawa ludności polskiej na Rusi, zatwierdzona przez III Zgromadzenie Przedstawicieli Polskich Stowarzyszeń na kusi dnia 18—24 czerwca 1917 roku // Zjazd Polski... — S. 97—101.

³² Jabłoński H. Op. cit. — S. 290.

³³ Ibid. — S. 290.

³⁴ Дорощенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1954. — С. 268, 283.

³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 2225